

Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme

J. KLUYSKENS

Justus Lipsius is steeds een omstreden figuur geweest: de veelzijdige activiteiten van de Zuidnederlandse humanist werden vaak uiteenlopend beoordeeld. In de achttiende eeuw zag P. Burman in hem niet minder dan een huichelaar, die met hart en ziel immer traditioneel rooms was gebleven, doch zich bij de lutheranen te Jena voor luthers, bij de calvinisten te Leiden voor calvinist liet doorgaan¹. Een eeuw later beschouwde ook Ch. Nisard Lipsius als een onbetrouwbaar acteur die met geslepen behendigheid aan de buitenlandse universiteiten de schijn kon wekken de gangbare christelijke confessie te belijden, maar feitelijk steeds kortzichtig papist gebleven was². Volgens G. H. M. Delprat veranderde Lipsius louter uit eerezucht van belijdenis en stapte hij, zijn universiteitsstad Leiden verlatend, naar de roomsen over in de overtuiging dat voor de voortzetting van zijn werk de kansen in het katholieke Zuiden beter waren³. H. T. Oberman meent dat Lipsius ongetwijfeld de Verenigde Provinciën zekere diensten bewezen heeft, doch door zijn grenzeloze lafheid van karakter elke dankbaarheid onwaardig is⁴. Naar H. van Crombruggen oordeelde, verviel Lipsius van het ene uiterste in het andere: van uitwijkeling werd hij verdediger van de ultra-katholieken, die zijn ballingschap hadden veroorzaakt⁵. G. Oestreich is eveneens de mening toegedaan dat Lipsius een onstandvastige natuur was, die zijn onrust in zijn autobiografie heeft verbloed. Hierin immers bracht hij een leven van een stille geleerde in beeld, die steeds de vurigste wens had gekoesterd naar zijn vaderland terug te keren⁶.

In een boeiend referaat betoogde H. F. Bouchery echter, dat in zake geloofsleer

1. P. Burman, *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum* (Leiden, 1727) I, 66 noot 1.
2. Ch. Nisard, *Le triumvirat littéraire au XVIe siècle: Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon* (Parijs, 1852) 73-74.
3. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas principalement pendant les années 1580-1597*. Publiées avec une introduction et des notes au nom de l'Académie royale des Sciences à Amsterdam (Amsterdam, 1858) 31.
4. H. T. Oberman, 'Van Leiden naar Leuven. De overgang van Justus Lipsius naar eene Roomsche Universiteit', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S., V (1908) 295-304.
5. H. van Crombruggen, *Janus Lernutius (1545-1619). Een biografische studie*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, XXIII (1955) 63 noot 3.
6. G. Oestreich, 'Justus Lipsius in sua re', *Formen der Selbstdarstellung. Analekten zu einer Geschichte des literarischen Selbstportraits. Festgabe für Fritz Neubert* (Berlijn, 1956) 291-311.

er voor Lipsius maar één weg open lag: de vreedzame weg der rede. Volgens deze schrijver hechtte Lipsius alleen waarde aan wat de confessies verbond. Pas in Lipsius' laatste levensjaren deed zich een ware kentering voor: hij wendde zich tot een werkelijk dogmatisch en streng-kerks katholicisme⁷. M. A. Nauwelaerts tenslotte oordeelde dat Lipsius noch in de reformatorische noch in de contra-reformatorische beweging paste; eerst aan het eind van zijn leven werd hij gebracht tot een positieve geloofsbelijdenis⁸.

Nader onderzoek van Lipsius' gedachtenwereld leert dat hij inderdaad, zoals Bouchery en Nauwelaerts al suggereerden, in zijn bewogen leven steeds één lijn trok en ondanks de evolutie van zijn ideeën steeds aan één fundamenteel inzicht heeft vastgehouden. Lipsius immers wilde bijdragen tot de hereniging van de verscheurde christenheid, boodschapper zijn van de vrede en van de verzoening, de tegenstellingen tussen de confessionele partijen overbruggen. Zijn eerste opzet was: door de studie der 'bonae literae' al wie in deze strijd betrokken was, het besef van de echte menselijkheid bij te brengen. Verder stelde Lipsius zich tot doel de christelijke wijsbegeerte te doen aansluiten bij de filosofie van de Oudheid, meer bepaald bij de Stoïcijnse leer. Als zij eenmaal zouden hebben geconstateerd dat deze beide filosofische systemen op vele punten overeenkwamen, zouden de verschillende christelijke confessies tot het inzicht van hun dwalingen komen en beseffen dat zij moesten terugkeren naar de wijsheid van de kerk der vroegere tijden, die de filosofie van de Oudheid in zich had opgenomen. Na zijn terugkeer uit Leiden, na zich uit het calvinistische milieu te hebben losgemaakt om zich in dienst te stellen van de roomsen aan de universiteit te Leuven, is Lipsius zijn verzoeningsideaal gestand gebleven. Zijn irenisme heeft hij nooit prijsgegeven.

Lipsius' leven kan men gevoelig in drie perioden indelen. De eerste (1547-1578) omvat zijn vormingsjaren. In zijn kinderjaren verbleef hij in Brabant. Hij studeerde vervolgens als jongeling te Keulen, aan het jezuïetencollege, het Tricoronatum⁹, en ondernam een studiereis van ongeveer twintig maanden naar Rome¹⁰, waar hij in dienst trad van Granvelle¹¹. Bijna twee jaar, van 1572 tot 1574, doceerde hij aan de lutherse universiteit te Jena¹². Aan zijn omgeving gaf hij aldaar de indruk

7. H. F. Bouchery, 'Waarom Justus Lipsius gevierd?', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, XI (1949) viii, 34-37.

8. M. A. Nauwelaerts, 'Humanisten rondom Plantin', *Noordgouw*, IV (1964) 21.

9. J. Kuckhoff, *Die Geschichte des Gymnasium Tricoronatum* (Keulen, 1931); J. Hansen, *Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1542-1582* (Bonn, 1896) 781.

10. J. Ruyschaert, 'Le séjour de Juste Lipse à Rome (1568-1570) d'après ses 'Antiquae Lektionen' et sa correspondance', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXXIV (1947-1948) 139-192.

11. P. Bergmans, 'L'autobiographie de Juste Lipse publiée avec une traduction française et des notes', *Messenger des sciences historiques de Belgique*, LXIII (1889) 148.

12. S. Sué, 'Justus Lipsius' verblijf te Jena aan de hand van zijn briefwisseling en redevoeringen, 1572-1574', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXII (1968) 389-409.

oprecht luthers te denken¹³. In het najaar van 1575 vestigde hij zich te Leuven. Op 23 januari 1576 promoveerde hij aan de universiteit, onder grote publieke toeloop, tot licenciatius iuris utriusque¹⁴. Van student bracht hij het zeer vlug tot docent; van 1 juli 1576 immers tot begin maart 1578 gaf hij aan zijn Alma mater colleges over Livius en Romeinse instellingen¹⁵. De tijd van de volwassenheid was aangebroken.

In de nieuwe politieke koers zag Lipsius echter een bedreiging. Na de verplettering van het Staatse leger te Gembloers, op 31 januari 1578, kon men een hevige reactie van het Spaans-Roomse absolutisme verwachten. Zijn professoraat in het lutherse Jena kon het Spaanse bewind hem ten kwade duiden. Vervlogen waren de dagen van tolerantie, die de Staten-Generaal in hoge mate hadden gehuldigd. Uit vrees voor de reputatie van wreedheid die de muitende Spaanse soldeniers hadden, verliet Lipsius derhalve de universiteitsstad, die op 5 februari 1578 werd geplunderd¹⁶. Hij vluchtte naar Antwerpen, waarheen ook de prins van Oranje en de Staten-Generaal de wijk hadden genomen. Bij zijn vriend Christoffel Plantijn genoot hij gastvrijheid. Over Brugge vertrok hij naar de pas opgerichte calvinistische universiteit te Leiden. Bij haar stichting droeg deze overigens stellig geen streng-calvinistische signatuur¹⁷. De Leidse periode (1578-1591) was de schoonste en vruchtbaarste van Lipsius' leven. In de loop van zijn dertien jaar professoraat publiceerde hij zijn twee levenswerken, de *De Constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (1584) en de *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant* (1589).

Vanaf het begin werd de universiteit gekenmerkt door haar kosmopolitisme¹⁸. De curatoren immers hadden een beroep gedaan op geleerden uit Frankrijk, Engeland en Zuid-Nederland, die al snel aan de jonge universiteit een grote vermaardheid verzekerden¹⁹. Vrij spoedig werd Lipsius betrokken bij de conflicten tussen de verschillende stromingen in het Leidse milieu. In de opkomende spanningen beriepen de curatoren zich herhaaldelijk op de bemiddeling van de toen reeds befaamde en gezaghebbende Zuidnederlandse humanist. 'Ik sterf honderd maal',

13. H. D. L. Vervliet, 'Lipsius' jeugd 1547-1578. Analecta voor een kritische Biografie', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, XXXI (1969) vii, 35.

14. Bergmans, 'Autobiographie de Juste Lipse', 150; J. Lipsius, *De una Religione, Opera Omnia* (Antwerpen, 1637) IV, 161 b.

15. Bergmans, 'Autobiographie de Juste Lipse', 150; Burman, *Sylloge*, I, 588, nr. 564.

16. F. Strada, *De bello Belgico* (Antwerpen, 1640) I, 563-564.

17. J. J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden, 1965) 9.

18. De alom als zeer vijandig tegen de gereformeerden bekend staande Th. Zoezius, Leuvens rechtsgeleerde, werd in 1583 tot professor aangesteld, *NNBW*, I, kol. 1520.

19. Een der beroemdste vertegenwoordigers van de Franse rechtsschool, Hugo Doneau (1527-1591), doceerde acht jaren aan de Leidse universiteit, *ibidem*, kol. 729-733. De befaamde Lambert Daneau (ca. 1530-1595), Geneefs theoloog, gaf eveneens colleges te Leiden van 1581 tot 1583, *ibidem*, kol. 185-188.

schreef Lipsius aan Janus Dousa²⁰ op 14 september 1585, 'als bemiddelaar, verzoener, als afgezant naar beide partijen'²¹. Hij had heimwee naar Brabant; ontroerd vervolgde hij zijn brief: 'O, mijn klein landgoed! O, mijn velden! Nooit zal ik u terugzien, bevrijd van alle zorgen!'²². Affectief bleef Lipsius zeer gebonden aan zijn geboortestreek; hij bleef uitkijken naar een kans om zijn arbeid in eigen land voort te zetten. Zijn verblijf te Leiden, even goed als zijn professoraat te Jena²³ beschouwde hij als iets tijdelijks. Al was hij in 1580 voor de tweede maal tot rector aangesteld, toch verstoutte hij zich op 19 oktober aan zijn vriend Dousa te schrijven, dat hij eraan dacht te gaan vluchten, waar ter wereld ook²⁴. Later, in een brief van 2 juni 1591, zal hij aan zijn vriend toevertrouwen dat hij tegen zijn zin het professoraat had waargenomen²⁵. Volledig gelukkig heeft Lipsius zich te Leiden niet gevoeld. Zijn beslissing de universiteitsstad te verlaten, was dan ook de vrucht van een langdurig overleg²⁶.

G. Oestreich houdt minder rekening met Lipsius' herhaaldelijk uitgesproken verlangen van een terugkeer naar zijn vaderland, wanneer hij schrijft dat diens autobiografie²⁷ sterk apologetisch gekleurd is²⁸. Insgelijks heeft Fr. de Nave in haar voortreffelijke studie sterk het accent gelegd op Lipsius' laatste moeilijkheden te Leiden: zijn polemieken met Dirck Coornhert²⁹. In deze pijnlijke twist in zake de verhouding Kerk en Staat³⁰, ziet zij niet de aanleiding, doch eerder de ware reden van Lipsius' vertrek³¹.

Daar Lipsius er sinds lang aan dacht het calvinistische Leiden te verlaten, hadden zijn vrienden in het Zuiden zijn terugkomst zorgvuldig voorbereid. Reeds in 1586

20. Jan van der Does (1545-1604), was de eerste curator van de universiteit. Hij bewerkte de komst van zijn vriend Lipsius naar Leiden, *ibidem*, VI, kol. 425-429; Burman, *Sylloge*, I, 217, nr. 215.

21. *Ibidem*, 218, nr. 216.

22. *Ibidem*, 219.

23. Brief van Justus Lipsius aan Joachim Cammermeister, 2 maart 1572, Annaberg, Kirchenbibliothek, ms. 88: 'Equidem metuo ne nova exsilio nostro sedes quaerenda sit, etsi devinctos habeo et virorum bonorum animos et iuventutis'. Cammermeister (1500-1574) was een Duits filoloog.

24. J. Lipsius, *Epistolarum (quae in Centuriis non extant) decades XIII* (Harderwijk, 1621) vi-vii.

25. *Ibidem*, xviii-xix.

26. *Ibidem*.

27. Zijn autobiografie schreef Lipsius te Leuven, in de vorm van een brief, gedateerd 1 oktober 1600 en gericht aan de Antwerpse humanist Joannes Woverius (1576-1635).

28. Oestreich, 'Justus Lipsius', 304.

29. Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590), Nederlands humanist. Hij stond afkerig van kerken-als-instituut. In zijn groot werk, *Zedekunst, dat is Wellevenskunst* (1586) geeft hij een uiteenzetting ter verwerving van de deugd, *NNBW*, X, kol. 207-215.

30. G. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts*, *Historische Studien*, IX (Lübeck-Hamburg, 1968) 101.

31. Fr. de Nave, 'De polemieken tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz. Coornhert (1590): Hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)', *De Gulden Passer*, XLVIII (1970) 1-36.

had Nicolaus Oudaert³² zich ingezet om Lipsius naar Leuven te ontbieden. Om hem moed en vertrouwen te geven, schreef hij hem op 12 oktober, dat Laevinus Torrentius³³ voor een leerstoel zou instaan; op de bereidwilligheid van de bisschop mocht Lipsius stellig rekenen³⁴. In 1591 deed Lipsius de laatste stap: hij keerde naar de Zuidelijke Nederlanden terug. De laatste fase (1591-1606), die men de Leuvense periode kan noemen, was begonnen. Gehoor gevend aan zijn geestelijke raadsman, Martinus Antonius Delrio³⁵, begaf hij zich niet onmiddellijk naar zijn geboortestreek. In Mainz verzoende³⁶ hij zich door toedoen van de jezuiten met de rooms-katholieke kerk³⁷. Hij hield zich verder schuil te Spa. 'Ik meen dat gij u moet schuilen', had Delrio hem immers op 24 mei 1591 geschreven, 'tot al uw zaken uit de schuilhoek van Amphitrite aan het licht kunnen komen'³⁸. Nog op 3 september schreef Lipsius aan Cornelius Aerssens³⁹, dat hij de winter te Luik zou doorbrengen, alhoewel hij afwisselend uit Italië en uit Duitsland sollicitaties ontving; de groothertog van Toscane bleef aandringen, hem een honorarium van duizend gulden aanbiedend⁴⁰. Spijts alles bleef Lipsius op de uitkijk. Het afwijzen van elke gunstige aanbieding verraadt zijn voorkeur voor een benoeming aan de katholieke universiteit te Leuven.

Aan diverse vereisten diende echter te worden voldaan. Hoofdzaak was een on-dubbelzinnige waarborg van zijn orthodoxie en van zijn wilsvolharding. Het was

32. Nicolaus Oudaert († 1608), Latijns dichter en humanist, doctor in de rechten, secretaris van de Mechelse aartsbisschop J. Hauchin, Zie *Biographie Nationale*, XVI, kol. 382-383.

33. Laevinus Torrentius (van der Beken) (1525-1595), studeerde letteren en rechtswetenschappen te Leuven en Bologna. In 1557 werd hij raadsman van Robert de Berghes. Gedurende eenendertig jaar verbleef hij in het prinsdom Luik. Op 29 juni 1576 was hij tot bisschop van Antwerpen benoemd. Wegens de politieke toestand en de financiële moeilijkheden kon hij pas in 1587 het bestuur van het hem toegewezen bisdom in handen nemen. M. Delcourt en J. Hoyoux, *Laevinus Torrentius. Correspondance* (3 dln; Parijs, 1950-1954).

34. Burman, *Sylloge*, I, 279, nr. 271.

35. Martinus Antonius Delrio (1551-1606), studeerde rechten te Parijs, Dowaa, Leuven en Salamanca, waar hij het doctoraat behaalde. Na vice-kanselier van de Raad van Brabant te zijn geweest, trad hij in 1580 te Valladolid in de jezuitenorde. L. Koch, *Jesuiten-Lexikon: Die Gesellschaft Jesu einst und jetzt* (Leuven-Heverlee, 1962) I, kol. 383-384.

36. Een verzoening impliceert derhalve geen bekentenis van een overgang naar een andere be-lijdenis. Van roomse zijde heeft men voorkeur getoond voor de veronderstelling van een bekering. Cf. *Afbeeldinghe van d'eerste eeuw der Societeyt Iesu voor ooghen ghestelt door de Duyts-Nederlantsche Provincie der selver Societeyt* (Antwerpen, 1640) 684; L. Brouwers, *Carolus Scribani s.j. 1561-1629. Een groot man van de Contra-Reformatie in de Nederlanden* (Antwerpen, 1961) 16; J. Brodrick, *Robert Bellarmine. Vhumaniste et le saint* (Brugge, 1963) 137-138.

37. A. Gerlo, H. D. L. Vervliet, I. Vertessen, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus. Introduction, Correspondance et Commentaire, Documents, Bibliographie* (Antwerpen, 1967) 26, nr. 19.

38. Burman, *Sylloge*, I, 503-504, nr. 477.

39. Cornelius Aerssens (Arssenius) (1545-1627), was raadpensionaris van Brussel vanaf 1582. Als medewerker van Willem van Oranje werd hij op 10 augustus 1584 benoemd tot griffier van de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën, *NNBW*, III, kol. 14.

40. Delprat, *Lettres inédites*, 67, nr. 40.

dan ook begrijpelijk, dat Lipsius steeds getuigde van zijn vaste voornemen ten dienste te staan van de roomse kerk, en dat hij zich herhaaldelijk verontschuldigde zich niet eerder bij de roomse rangen te hebben gevoegd⁴¹. Voor een benoeming aan de universiteit had hij steun, zoal niet dekking nodig. Delrio gaf hem de raad, bij Torrentius aan te dringen⁴². De correspondentie uit Lipsius' laatste verblijfsjaren te Leiden en uit het jaar van zijn overkomst laat er geen twijfel over, dat de invloedrijke bisschop de gewichtigste rol gespeeld heeft in Lipsius' benoeming aan de Leuvense universiteit. Getuige hiervan Torrentius' brief van 19 september 1592 aan Andreas Schottus⁴³, waarin hij hem toevertrouwde dat hij Lipsius had weten over te halen voor zijn verdere werkzaamheden de voorkeur aan Leuven te geven, en dat hij vervolgens Lipsius' kandidatuur voor een benoeming aan de Leuvense universiteit bij de Staten van Brabant met hart en ziel had gesteund⁴⁴.

Inmiddels had Lipsius het geraden gevonden zich te beveiligen door een officieel getuigschrift dat voor zijn orthodoxie borg stond. Uit een brief van 1 juni 1591 aan Delrio vernemen wij dat Lipsius van zins was aan de rector van het jezuïetencollege te Luik, Joannes a Campis⁴⁵, te vragen iets kort en eenvoudig neer te schrijven, niet overigens met apologetische bijbedoelingen, want hij verkoos bij de katholieken te getuigen door zijn levenswandel, en niet door bewijsstukken. In de gegeven omstandigheden nochtans voelde hij zich tot dat verzoek verplicht, omdat anderen het van hem verwachtten⁴⁶. De rector van het Luikse college verstrekte hem derhalve een getuigschrift waarin zijn rechtgelovigheid alsmede zijn dienstwilligheid voor het ware geloof en voor de staat bevestigd werden⁴⁷. In een brief van 16 juli 1592 aan Jacobus Sirmondus, secretaris van de generaal van de jezuïetenorde, Claudius Aquaviva⁴⁸, liet hij opnieuw duidelijk de gezindheid blijken die in zijn brief aan Delrio zo scherp was uitgekomen. Hij begaf zich naar Leuven, schreef hij, naar de burcht van de katholieken; daarmee wilde hij duidelijk stellen dat hij daadwerkelijk tot de 'goeden' was overgegaan. Meteen maakte hij een eind én aan de hoop én aan het gepraat der gereformeerden⁴⁹. Dat hij op zijn vaste en

41. Cf. Burman, *Sylloge*, I, 504, nr. 478.

42. *Ibidem*, 513, nr. 488.

43. Andreas Schottus (1552-1629), humanist en intieme vriend van Lipsius. Hij doceerde Griekse literatuur te Toledo en Gandia. Cf. J. Fabri, 'Un ami de Juste Lipse: l'humaniste André Schott', *Les Etudes classiques*, XXI (1953) 188-208.

44. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, III, 392-393, nr. 997.

45. Hij overleed te Doornik in 1611. Cf. A. Poncelet, *Nécrologe des Jésuites de la province Flandro-Belge* (Wetteren, 1931) 23.

46. Burman, *Sylloge*, I, 520 nr. 495.

47. Cf. Gerlo, e.a., *La correspondance de Juste Lipse*, 254-256, doc. 22.

48. Claudius Aquaviva (1543-1615), werd in 1581 aangesteld als vijfde generaal van de jezuïetenorde. Onder zijn impuls werd in de colleges de Ratio Studiorum ingevoerd, Koch, *Jesuiten-Lexikon*, I, kol. 81-83.

49. J. Lipsius, *Epistolarum selectarum centuria singularis ad Italos et Hispanos, quive in iis locis* (Antwerpen, 1613) 3, ep. 3.

voor hem heilzame beslissing nooit zou terugkomen, had hij reeds op 2 juni 1592 aan J. Dousa verzekerd⁵⁰.

Weloverwogen berekening en weloverdachte voorzichtigheid zetten derhalve Lipsius ertoe aan, de ongunstige indruk van het verleden bij de roomsen uit te wissen om zich in hun midden een onbesproken en veilige toekomst te verzekeren. Doch in geest en gemoed bleef hij vasthouden aan zijn vroeger ingenomen wens: in de verscheurde christenheid de verschillende partijen tot verzoening te brengen dank zij de terugkeer tot het geloof van de primitieve kerk. Lipsius zocht niet naar een nieuwe geloofsbeweging⁵¹, maar naar een gezuiverd geloof, vrij van alle politieke bijbedoelingen⁵². Kort na zijn terugkeer uit Leiden schreef hij in een brief van 21 april 1591 aan Franciscus Bencio⁵³, waarin hij overduidelijk zijn geloofsvisie uitdrukte: waar is voor hem het geloof der primitieve kerk⁵⁴. Zelden heeft Lipsius zijn gemoed zo spontaan uitgestort en zijn standpunt zo duidelijk verwoord als in zijn brief van 7 juli 1592 aan de Leuvense theoloog Embert Everaerts⁵⁵. Zijn afwijking van de rechte weg in de algemene verwarring betreunde hij, maar met de daad zal hij in het vervolg duidelijk maken én zijn gehechtheid aan de eerste kerk én zijn voorliefde voor een geordende Staat en voor de wettige vorst⁵⁶. Reeds tijdens zijn Leidse periode was Lipsius in de *Politica* tot de slotsom gekomen dat rust en orde in de Staat onontbeerlijk zijn voor de door alle confessies gewenste godsdienstvrede. De vrijheid van iedereen kan het best worden gewaarborgd door een ordelijk bestuur, dat tolerantie en strengheid harmonisch weet te verenigen⁵⁷. Daarom mogen noch vorsten, noch individuen naar goeddunken hun religieuze overtuiging aan anderen opleggen⁵⁸. Lipsius' ideaal is de verdraagzaamheid gebleven, doch

50. Lipsius, *Epistolarum decades* XIIX, xxxii-xxxiii.

51. H. A. Enno van Gelder, *The two Reformations in the 16th Century. A Study of the Religious Aspects and Consequences of Renaissance and Humanism* ('s-Gravenhage, 1961) 7.

52. J. L. Saunders, *Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism* (New York, 1955) 36.

53. Franciscus Bencio (1542-1594), Italiaans humanist, vriend van M. A. Muret, Burman, *Sylloge*, I, 67.

54. J. Lipsius, Rome, Arch. Pont. Univ. Greg., ms. 532, f. 12: '... vere et coram Deo hoc testor, in sensu de Religione numquam steti apud pravos. Prisca religio semper mihi proba'. Bij dezelfde correspondent kwam hij, op 20 augustus 1593, voor dezelfde overtuiging uit: 'Prima et summa opinio est, nihil, hic sapere praeter id quod Ecclesia prisca, id est nostra', Lipsius, *Epistolarum ad Italos*, 10, ep. 11.

55. Embert Everaerts was tot professor in de theologie benoemd in 1577. Hij overleed te Leuven in 1604, H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550* (Leuven, 1954) III, 579 noot 1.

56. Burman, *Sylloge*, I, 613-614, nr. 588.

57. Lipsius, *Politicorum ... libri VI, Opera Omnia*, IV, 52b: 'Hoc ex ingenio hominum est: qui nec totam servitutem pati possunt, nec totam libertatem: domiti ut pareant, non ut serviant', cf. C. Tacitus, *Historiae*, I, 16.

58. Lipsius, *De una Religione, Opera Omnia*, IV, 167b.

deze vrijheid diende beschermd. Wie dus de rechten van de vrijheid niet wil eren, moet op grond van deze vrijheid zelf uit de gemeenschap worden verbannen⁵⁹.

Zijn aanstelling aan de Leuvense universiteit in september 1592 heeft de befaamde Nederlandse humanist met geduld en toegevingen moeten afkopen. Zo schikte hij zich, naar wij uit Delrio's brief van 14 oktober 1592 vernemen, in de verplichting een belijdenis van orthodoxie af te leggen. Lipsius ging goedschiks mee, omdat hierdoor de brutale aanvallen van bepaalde tegenstanders enigszins werden afgeslagen⁶⁰.

Lipsius' uitgesproken voorkeur voor een benoeming aan de Leuvense universiteit kan, naar het ons voorkomt, op zeer verschillende manieren worden verklaard. Het is mogelijk dat de herinnering aan het milieu waar hij in zijn jeugd jaren een gewaardeerde opleiding had genoten, en waar hij reeds vroeger had gedoceed, voor hem een emotionele binding vormde. Ook kan hij, gelet op de faam van de universiteit, hebben verlangd er een roemvolle opdracht te vervullen⁶¹. Men bedenke dat Lipsius voor roem en waardering nooit ongevoelig is geweest. Die snaar wist de invloedrijke Hendrik van Cuyck⁶² trouwens te gelegener tijd aan te raken. Op 1 oktober 1591 schreef deze aan Lipsius:

Wat nu verder uw terugkeer betreft, wees ervan overtuigd dat allen te Leuven ten zeerste wensen dat U deze universiteit, uw Alma mater, die wij vroeger bloeiend hebben gekend, waar U uw diploma ter bevestiging van uw geleerdheid hebt verkregen, waar U tevens de geschiedenis schitterend hebt gedoceed, door de beroemdheid van uw naam, nu zij bijna zieltoegend is, zoudt verlevendigen⁶³.

Naast al deze motieven bleef echter voor Lipsius hoofdzaak, zijn vurige wens het verzoeningswerk ten bate van eigen volk voort te zetten.

Uit zijn laatste levensjaren dateren twee belangrijke werken, *Manuductionis ad Stoicam philosophiam libri tres* en *Physiologiae Stoicorum libri tres*, beide in 1604 uitgegeven. In het eerste werk behandelt hij de geschiedenis van de Stoa en de stoïcijnse ethiek en geeft hij tot slot een diepzinnige omschrijving van het begrip 'ware wijsheid'. In de *Physiologia* bestudeert hij de leer van de Stoa over de godheid, de wereld en de mens. In beide werken verdedigt hij de dringende noodzakelijkheid van een menswaardig begrip voor alle mensen, in het bijzonder voor hun

59. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 107a: 'Nec privatos focos, nec publicas leges, nec libertatis iura cara habere potest, quem discordiae, quem caedes civium, quem bellum civile delectat. Eumque ex numero hominum eiciendum, ex finibus humanae naturae exterminandum puto', cf. M. T. Cicero, In *M. Antonium Philippica tertiadecima*, I.

60. Burman, *Sylloge*, I, 533, nr. 510. Pius IV had trouwens de 'Professio Fidei Tridentina' aan de professoren opgelegd. Cf. *Dictionnaire de théologie catholique* (Parijs, 1935) XII, kol. 1640.

61. Burman, *Sylloge*, I, 168, nr. 146.

62. Hendrik van Cuyck (Cuyckius), professor in de theologie aan de Leuvense universiteit van 1546 tot 1596; bisschop van Roermond van 1596 tot 1609, cf. De Vocht, *Collegium Trilingue Lovaniense*, III, 491 noot 3.

63. Burman, *Sylloge*, I, 588, nr. 564.

persoonlijke geloofsovertuiging. Hij gaf dus veel meer dan een wetenschappelijke uiteenzetting van de stoïcijnse leer. In feite waren deze boeken over de Stoa voor hem in de eerste plaats een middel om zijn eigen ideeën over de universele harmonie te verbreiden⁶⁴. Veel heeft Lipsius van Seneca overgenomen, maar slaafs navolgen werd het niet⁶⁵. Wat Lipsius' belangstelling in de Stoa bijzonder gaande hield, was de grondslag van deze leer: haar streven naar verzoening⁶⁶.

Naast de filosofie hadden ook andere ontwerpen zijn volle aandacht. In 1605 kwam bij Jan Moretus te Antwerpen van de pers Lipsius' groot werk, *Monita et exempla politica. Libri duo, qui virtutes et vitia Principum spectant*. In zijn laatste werk over de staatkunde blijft hij zijn inzichten der vorige jaren trouw. Veel nadruk immers legt hij op de eigenschap waardoor een goede vorst bij uitstek gekenmerkt wordt: de zachtmoedigheid⁶⁷. Niet alleen moet de vorst in de strafvordering zachtmoedig, hij moet immer vergevensgezind zijn⁶⁸. In de *Monita* blijft Lipsius bij zijn vroeger ingenomen standpunt⁶⁹. Al zijn de rechtvaardigheid en de zachtmoedigheid de meest onontbeerlijke eigenschappen voor een heerser, deze mag toch nooit uit het oog verliezen dat de godsdienstzin de stevige grondslag van de gemeenschap blijft⁷⁰. Zijn werk droeg hij op aan aartshertog Albertus, met de duidelijke bedoeling het niet slechts luister te verzekeren, doch zich vooral onder diens hoge bescherming veilig te stellen⁷¹, te meer daar hij in de *Monita* wenken gaf aan de gezagdragers in de Zuidelijke Nederlanden⁷².

Weliswaar waren zulke raadgevingen reeds vaak neergelegd in soortgelijke vorstenspiegels uit de Renaissance, als in Erasmus' *Institutio principis christiani* (1516) en Juan de Mariana's⁷³ *De rege et regis institutione* (1599), Lipsius' verdienste reikt nochtans verder. In zijn twee grote werken over de staatkunde wilde hij immers op wezenlijk dezelfde manier aangeven⁷⁴ hoe de verzoening in de verscheurde christenheid tot stand kon worden gebracht. Waar de burgers onderlinge verschillen hebben, had hij in zijn *Politica* geschreven, moet men niet streven naar een

64. Lipsius, *Manuductio, Opera Omnia*, IV, 424; idem, *Physiologia, ibidem*, 575 b, 'Cicero de Stoicis: 'At quanta conantur? Mundum hunc omnem opidum esse nostrum'', cf. M. T. Cicero, *De Finibus bonorum et malorum*, IV, 3.

65. Cf. T. M. van de Bilt, *Lipsius' De Constantia en Seneca* (Nijmegen, 1964) 90-95.

66. Bouchery, 'Justus Lipsius', 31.

67. Lipsius, *Monita et exempla politica, Opera Omnia*, IV, 245 b.

68. *Ibidem*, cf. L. A. Seneca, *De clementia*, II, 3.

69. Lipsius, *De una Religione*, 156 b.

70. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 251 b, cf. Valerius Maximus, *Dictorum Factorumque memorabilium libri IX*, VI, 6.

71. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 171.

72. *Ibidem*.

73. Juan de Mariana (1536-1623), lid van de jezuïetenorde, raadsheer der inquisitie te Toledo. De moord op Hendrik IV door Ravallac, werd door het Franse parlement toegeschreven aan het boek van Mariana, *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur* (Gent, 1968) V, kol. 333b-334a.

74. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 175a-175b.

overwinning van de ene partij op de andere maar liever een overeenkomst trachten te bereiken⁷⁵. In deze woorden had Lipsius zijn hartewens en zijn levensdroom uitgedrukt. Voor hem was de godsdienstvorm derhalve bijzaak⁷⁶, de eenheid der christenen hoofdzaak⁷⁷.

Reeds in een brief van 2 januari 1585 gewaagt hij aan Torrentius van een boek, 'De recta institutione iuventutis', dat hij zich voorneemt te schrijven⁷⁸. Maar dit werk, dat hem ongetwijfeld na aan het hart ging, zag nooit het licht. Wel is hij in zijn Leuvense tijd bezig met een groot opgezet plan, waarmee hij pedagogische doeleinden nastreefde: het uitgeven van een reeks cultuurhistorische handboeken onder de titel, 'Fax Historica'. Dit ambitieuze ontwerp, waarvan hij in een brief van 3 november 1592 aan N. Oudartus sprak⁷⁹, heeft hij echter niet kunnen verwezenlijken. Zijn werk ving hij aan met de uitgave van de *De militia romana libri V, commentarius ad Polybium* (1595). Andere publikaties zouden hierop volgen: *Admiranda sive de magnitudine romana libri IV* (1598), *De Vesta et Vestalibus syntagma* (1603). Deze werken zijn als het ware onderdelen van het grootse oeuvre over de instellingen én van de Romeinen én van de Grieken, de 'Fax Historica', waarvan hij droomde⁸⁰.

Merkwaardig uit de Leuvense periode zijn tevens Lipsius' Latijnse tekstuitgaven. Vermelden wij zijn *Dissertatiuncula apud Principes: item C. Plinii Panegyricus liber Traiano dictus* (1600), *L. Ann. Senecae philosophi opera quae exstant omnia* (1605). In het eerste werk wordt Trajanus gesteld als toonbeeld van gematigdheid, daar hij zich niet om de godsdienstvormen maar om het zedelijkheidsgevoel van het hem toevertrouwde volk bekommerde. Dezelfde gedachte⁸¹, met dezelfde verwijzing naar Seneca, had Lipsius reeds in zijn *Politica* geuit⁸². Zijn laatste werk was een nieuwe bijdrage in zijn reeks studies over en pleidooien voor de stoïcijnse filosofie. Op de vraag of Lipsius Seneca's standpunten overnam kan men antwoorden met een verwijzing naar zijn uitbundige lof en uitzonderlijke waardering voor Seneca's oordeel. Niet slechts heeft hij de grootste bewondering voor de stoïcijnse wijsgeer, maar hij wil hem werkelijk als leermeester volgen. Nochtans is het niet

75. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 115b: 'Finitur Civilis discordia dupliciter, Pactione aut Victoria. Ulam eligo. Et omnino melius 'Sapientia id potius extingui, quam armis et ferro rem in discrimen adducere', cf. M. T. Cicero, *In M. Antonium Philippica quinta*, 14.

76. Oberman, 'Van Leiden naar Leuven', 299.

77. Bouchery, 'Justus Lipsius', 35-36.

78. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 182, nr. 88 bis.

79. Burman, *Sylloge*, I, 284, nr. 275.

80. Lipsius, *De militia romana libri V, Opera Omnia*, III, 9.

81. Lipsius, *Commentarius in C. Plinii Panegyricum, ibidem*, 303 a.

82. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 19a: 'Aurum tibi dictum imprimo: 'Optimus animus, pulcherrimus dei cultus est'. Een standpunt dat bij beklemtoonde met Lactantius' woord: 'In verbis aut quaestiunculis ne nimium mihi pruri. Ad facta abi: quia 'Christianorum omnis religio, sine scelere et sine macula vivere', cf. C. F. Lactantius, *Divinarum institutionum libri VII*, V, 9.

op de eerste plaats de mens die ten voorbeeld wordt gesteld, het gaat om diens geschriften en leer⁸³. Twee aspecten van de stoïcijnse leer trokken Lipsius aan: haar ethiek die de poort opende voor een christelijke levensvisie, en haar staatkunde die de gezagdragers tot leidraad kon dienen⁸⁴. Lipsius' cultuurhistorische en filologische werken vormden of de neerslag van zijn cursussen, óf dienden als materiaal voor zijn colleges in de Romeinse geschiedenis en instellingen en in de Latijnse taal- en letterkunde⁸⁵. Ook zijn briefwisseling licht ons in over zijn professorale activiteit. Zijn colleges had hij te Leuven ingezet met een commentaar op Florus en op J. Caesar's *De bello civili*⁸⁶. Twee jaar later gaf hij colleges over Seneca⁸⁷.

Zijn professoraat te Leuven was, naar L. Torrentius aan Dominicus Lampsonius⁸⁸ voorzegde, de laatste parel aan de kroon⁸⁹. Openhartig mocht Lipsius in een brief van 9 maart 1595 aan Oudartus getuigen dat hij voor de vorming van de jeugd zijn krachten niet had gespaard⁹⁰. Te Leuven heeft Lipsius zijn laatste levenskrachten ingezet voor de verwezenlijking van zijn ideaal. Zijn gevoel van verbondenheid met de stad en met zijn Alma mater zette hem, reeds door de ziekte gebroken, aan tot het schrijven van een geschiedenis der universiteitsstad⁹¹. Hij hield van Leuven, de geboortestad van zijn voorouders. Tevens was hij gehecht aan zijn geboorteplaats Overijse, niet ver van de moederstad gelegen⁹². Zijn genegenheid voor Leuven, schreef hij op 8 juli 1592 aan E. Everaerts, zal niemand hem ooit ontnemen⁹³.

Betekende voor Lipsius de terugkeer tot de roomsen het afleggen van zijn irenisme, het verloochenen of afzweren van een groots verleden, het definitief verzaken van zijn campagne tot verzoening van de confessionele strekkingen, kortom, hield

83. Lipsius, *Manuductio*, 454b-455a.

84. Cf. G. Oestreich, 'Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates', *Historische Zeitschrift*, CLXXXI(1956) 48.

85. Lipsius droeg de titel van professor in de Latijnse taal aan het Collegium Trilingue, maar in werkelijkheid doceerde hij daar niet. Hij werd echter wel voor deze benoeming bezoldigd, cf. Bouchery, 'Justus Lipsius', 54 noot 94 b; F. Nève, *Mémoire historique et littéraire sur le Collège des Trois-Langues d'université de Louvain*. Mémoires couronnés et mémoires de savants étrangers, publiés par l'Académie Royale d.Sc. d. Lett. et d. Beaux-Arts de Belgique, XXVIII (Brussel, 1856) 166.

86. Burman, *Sylloge*, I, 285, nr. 277 (brief van 4 december 1592 aan N. Oudaert).

87. *Ibidem*, 286, nr. 288.

88. Dominicus Lampsonius (1532-1599), Zuidnederlands humanist. Hij werd in 1558 secretaris van de Luikse prins-bisschop Robert de Berghes. Cf. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 64.

89. *Ibidem*, II, 346, nr. 502.

90. Burman, *Sylloge*, I, 288, nr. 280.

91. J. Lipsius, *Lovanium, sive opidi et academiae eius descriptio* (Antwerpen, 1605).

92. *Ibidem*, *Opera Omnia*, III, 755 b.

93. Burman, *Sylloge*, I, 614, nr. 588.

zijn terugkeer tot het orthodoxe Leuven het herroepen van het verleden in? Zeker niet. Verschanst achter de veilige wallen van het orthodoxe geloof, was Lipsius voornemens te Leuven zijn levensdroom nieuwe gestalte te geven en te blijven ijveren voor een toenadering van de steeds meer uiteenlopende christelijke confessies. Middel daartoe: door de verspreiding van de 'bonae litterae' een gunstig klimaat scheppen voor een breed denkend humanisme. De klassieke Oudheid immers geeft de mens een nieuwe levenshouding; zij maakt hem eerst in de ware zin des woords tot volwaardig mens. De eruditie nu, die de Oudheid de mens verschaft, vormt de beste grondslag voor een fundamenteel, een evangelisch christendom. Erasmus had Lipsius de weg gewezen naar een humanisme dat én de 'bonae litterae' én de oude, voor beide partijen aanvaardbare theologie wilde doen herleven⁹⁴. Het christendom moet immers, steeds naar Erasmus, zijn voedingsbodem vinden in de verworvenheid der klassieke Oudheid, die vervolgens door de kennis der Schrift moet worden aangevuld⁹⁵.

In het voetspoor van Erasmus, die in Seneca de secure verbindingsweg van de klassieke Oudheid naar het christelijk geloof gezien had⁹⁶, voelde Lipsius zich veilig. Geen wonder, dat hij Seneca noemt de grote onder de groten⁹⁷. In de boodschap van de Stoa had Lipsius immers vérstrekkende horizonten ontdekt; te Leuven zou hij derhalve bij de stoïcijnse levensvisie immer meer aanleunen. In zijn *Manuductio* haalt hij een tekst aan uit Seneca's *De Clementia*, die voor zijn gedachtenwereld kenschetsend is.

Ik weet dat de sekte der Stoïcijnen een slechte naam bij de onkundigen heeft, omdat zij te hardvochtig is en niet bij machte aan vorsten en koningen goede raad te geven. Maar feitelijk bestaat er geen sekte die meer op goedheid en zachtmoedigheid is gesteld; geen enkele heeft meer liefde voor de mensen en heeft meer aandacht voor het welzijn van de gemeenschap. Het ideaal dat zij voorhoudt, is er een van dienstvaardigheid en van dienstwilligheid. Zij vraagt ons niet alleen bekommerd te zijn om onszelf, maar voor allen en voor iedereen in het bijzonder⁹⁸.

Voor Lipsius culmineerde het stoïcijnse denken in de boodschap van een menslievend begrip voor de anderen en in een oproep tot universalisme. De Stoa was derhalve de voorbode van het irenisme. Aan de hand van deze filosofie bleef Lip-

94. P. S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* (Oxford, 1906-1958) IV, 602 (ep. 1242, r. 33-36).

95. Cf. M. Mann Phillips, *The Adages of Erasmus. A Study with Translations* (Cambridge, 1964) 85-86.

96. Cf. Allen, *Opus epistolarum*, VIII, 31 (ep. 2091, r. 219-237); P. Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle* (Parijs, 1952) 129.

97. Lipsius, *Manuductio*, 427a.

98. *Ibidem*, 451 a: 'Scio male audire apud imperitos sectam Stoicorum, tamquam nimis duram, et minime Principibus Regibusque daturam bonum consilium. Sed nulla secta benignior leniorque est, nulla amantior hominum, et communibus bonis attentior: ut cui propositum sit, usui esse aut auxilio, nec sibi tantum, sed universis singulis consulere', cf. L. A. Seneca, *De Clementia*, II, 5.

sus zijn levensvisie, zijn hoop op een compromis en op een verzoening der partijen in de verscheurde christenheid uitdragen. Torrentius' raad indachtig, die hem bij het verschijnen van de *De Constantia*, in een brief van 5 april 1584, gewezen had op het gevaar van een te slaafse navolging der Stoïcijnen en van andere heidense filosofen 99, noteerde Lipsius in zijn *Manuductio* dat, al stond de overeenkomst van de Stoa en het christendom op vele punten vast, men toch ook oog moest hebben voor de verschillen¹⁰⁰. Lipsius beoogde derhalve niet zozeer de overeenkomst tussen het stoïcisme en het christendom vast te stellen¹⁰¹, als wel duidelijk te maken dat de Stoa de propaedeuse van het christelijke denken vormde.

Begrip voor andermans standpunt bleef voor Lipsius de hoofdzaak, met als logisch gevolg voor de christenen: aanvaarding van de diversiteit der geloofsmodaliteiten. Toch was het van wezenlijk belang om het over enkele fundamentele geloofspunten eens te worden. Lipsius was dus voorstander van een uniformiteit die een diversiteit insloot. 'Oorzaak van alle kwalen', schreef hij in de *Manuductio*, 'is het feit dat de stervelingen de algemene begrippen niet kunnen aanpassen aan de afzonderlijke situaties'¹⁰². Het is belangrijk deze constantheid van Lipsius' gedachten vast te stellen. In zijn *Politica* van 1589, uit zijn Leidse tijd, kwam hij bij zijn behandeling van de godsdienstige vraagstukken tot dezelfde mening. Hij merkte op dat overhaast optreden tegen andermans afwijkende gezindheid doorgaans een grove vergissing is, daar het samenleven met de anderen soms wenselijker is dan ontijdig olie op het vuur te gieten¹⁰³. Geen veroordeling dus van de andersdenkenden, de ketters, op grond van hun afwijkende geloofsovertuiging. Lipsius schaarde zich derhalve bij de irenisten, die van oordeel waren dat andersdenkenden niet als hoogmoedigen, maar als dwalenden moesten worden behandeld¹⁰⁴. De eerlijkste houding van een vorst jegens hen was de barmhartigheid, had hij in zijn *Politica* geschreven¹⁰⁵. Dezelfde barmhartigheid blijft hij als christelijke deugd hooghouden in zijn *Manuductio*¹⁰⁶.

Lipsius realiseerde zich hoe gewaagd zijn stelling was dat de verscheidenheid in de geloofsopvatting straffeloos aanvaard moest worden. Hij verantwoordde zijn houding door zich te verschuilen achter Seneca's gezag. 'Ook Seneca heeft dit opgemerkt en onverschrokken uitgedrukt: 'Niemand heeft God gekend. Velen be-

99. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 134-135, nr. 65.

100. Lipsius, *Manuductio*, 424

101. Güldner, *Toleranz-Problem*, 120.

102. Lipsius, *Manuductio*, 471 b.

103. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 47 b: 'Tu iterum iterumque vide, an non convivere interdum melius, quam 'intempestivis remediis, delicta accendere"', cf. C. Tacitus, *Annales*, XII, 54.

104. Cf. E. Hassinger, *Religiöse Toleranz im 16. Jahrhundert. Motive-Argumente-Formen der Verwirklichung* (Basel-Stuttgart, 1966) 7.

105. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 32b.

106. Lipsius, *Manuductio*, 519a.

oordelen hem verkeerd, zonder een straf te verdienen"¹⁰⁷. Lipsius verstoutte zich verder aan een gewaagde parallel. Beter is het te zwijgen over Gods natuur, schreef hij, daar ook de christenen haar onvoldoende kennen, want de Schrift verschaft hun slechts een vluchtige kennismeming¹⁰⁸. In de *Politica* had hij zich nog voorzichtiger en algemener over Gods natuur uitgesproken. Toch gaf hij in dat boek duidelijk aan dat verschillen in de Godsverering aanvaardbaar waren aangezien het, zo schreef hij, voor een mens voldoende was aan het bestaan van één God te geloven, de heerser over al het geschapene¹⁰⁹. Zijn gedachte vatte hij samen in de stelling, dat het niet ongevaarlijk is over God meer te willen zeggen daar Hij beter gekend wordt, wanneer men Hem niet kent¹¹⁰. Met deze geruststellende visie wilde Lipsius derhalve de twist rond de modaliteiten van de Godsverering transcenderen, te meer daar hij verder de lezer van de *Politica* de raad gaf in de openbare Godsverering steeds de nadruk op het inwendige te leggen¹¹¹. Kenschetsend is ook dat Lipsius, wanneer hij over zijn persoonlijk geloof spreekt, zich van zeer algemene formules bedient, en doorgaans wel zijn diepe vroomheid affirmeert maar alle vragen van dogmatische aard zorgvuldig buiten beschouwing laat¹¹². 'Twee dingen zijn voor hem van fundamenteel belang', schreef Bouchery, 'geloof en 'innerlijke' cultus, wat zoveel betekent als: leven volgens het geloof'¹¹³.

Lipsius' streven te Leiden én te Leuven stond in één lijn: een onverdroten zoeken naar universeel begrip. Zich vooral tot de roomsen wendend, schreef hij in zijn *Physiologia*: 'Allen zijn wij medeburgers van dezelfde stad'¹¹⁴. Steeds verlangde hij naar eendracht in de verdeelde christelijke wereld. Hiervoor zocht hij steun bij de klassieke schrijvers, omdat hij de Oudheid beschouwde als de propaedeuse van een waarachtig christendom. Voor Lipsius moest het geloof dus een bindteken tussen de mensen en in het bijzonder tussen de christenen en geen haard van tweedracht zijn¹¹⁵. En het was Erasmus die hem hielp de weg te vinden naar de idealen van het vroege Christendom¹¹⁶. Lipsius' gedurfde stelling dat in de geloofsbelijdenis een zeker pluralisme geduld moest worden, een stelling waarvoor hij zich

107. Lipsius, *Physiologia*, 544b: 'Et hoc Seneca vidit, et fortiter extulit: 'Nemo novit Deum. Multi de illo male existimant impune'', cf. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 31,10.

108. *Ibidem*.

109. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 17b.

110. *Ibidem*, 18 a.

111. *Ibidem*, 19 a.

112. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 138, 65bis; Lipsius, *De una Religione*, 160b: 'Nulla religio alia nisi unius Dei tenenda est. Quae haec est? Christiana. Unde petimus? E libris sacris: idque pro Ecclesiae Catholicae sensu. Nam hic est fons veritatis, ait Lactantius', cf. C. F. Lactantius, *Divinarum institutionum libri VII*, IV, 30, 11.

113. Bouchery, 'Justus Lipsius', 34.

114. Lipsius, *Physiologia*, 575 b.

115. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 19a.

116. Allen, *Opus epistolarum*, VII, 208 (ep. 1891, r. 189-190).

op het gezag van de klassieke schrijvers beriep¹¹⁷, was de censor Guilielmus Fabricius¹¹⁸ niet ontgaan. Uiterst voorzichtig immers had deze zijn goedkeuring van Lipsius' laatste filosofisch werk geformuleerd: 'Deze Physiologia, waarin vele beweringen niet van de auteur zijn, maar naar de zienswijze der Stoïcijnen worden voorgehouden, kan gedrukt worden, ter belichting van Seneca¹¹⁹. Seneca was ongetwijfeld voor Lipsius, bepaald in zijn Leuvense tijd, de beste schutsheer voor de verspreiding van zijn irenisme. Zo'n steun was verre van overbodig, want in deze jaren was de grens tussen het rooms-katholicisme en de Hervorming reeds duidelijk afgebakend. In toonaangevende kringen meende men tegen de ketters te moeten optreden, omdat dezen zich schuldig hadden gemaakt aan ontrouw aan hun belofte. In het concilie van Trente had de partij van de onverzoenlijken de overwinning behaald op enige concilievaders die een irenisch standpunt aanhingen¹²⁰. Aan de andere kant gingen ook de calvinisten te Genève er toe over ketterprocessen te voeren. Michaël Servet onderging de doodstraf op de brandstapel in 1553. Voor Calvijn wettigde de ontrouw aan een fundamenteel geloofsartikel het strengste optreden¹²¹. Al klonken naar aanleiding van Servets terechtstelling afkeurende stemmen, zoals die van Sebastiaan Castellio¹²², toch deelde de invloedrijke Theodorus Beza¹²³ Calvijns standpunt, dat halsstarrige ketters ter dood mochten worden veroordeeld¹²⁴. Calvijn en Beza verdedigden in hun geschriften het recht der burgerlijke overheid, ketters met de dood te straffen¹²⁵.

117. Naast Seneca wordt onder meer Cicero vaak te hulp geroepen. Cf. Lipsius, *Physiologia*, 576 a: 'Nihil enim omnium rerum' (ait Stoicissans Tullius) 'melius est Mundo, nihil praestabilium, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest'. Vide ipsum totum, vide magnas parvasque partes: omnia ita constituta sunt, ut neque ad usum meliora esse potuerint, neque ad speciem pulchriora', cf. M. T. Cicero, *De natura deorum*, II, 7. Hetzelfde universalisme treffen wij aan in Erasmus' brief van 1 februari 1523 aan Marcus Laurinus, deken van de St.-Donatiuskerk te Brugge: '... respondi me velle civem esse totius mundi, non unius oppidi', Allen, *Opus epistolarum*, V, 217 (ep. 1342, r. 539-540).

118. Guilielmus Fabricius (Willem Smits), deken van de Sint-Pieterskerk te Leuven, en 'Apostolicus et Archiducalis librorum Censor'. Hij overleed te Leuven in 1628, De Vocht, *Collegium Trilingue Lovaniense*, IV, 490.

119. Lipsius, *Physiologia*, 624.

120. Cf. W. Zandbelt, 'De theoretische positie van de Katholieke Kerk in de 16e eeuw t.a.v. de tolerantie', *Tolerantie in de 16e eeuw* (Den Haag, 1966) 29-32.

121. Cf. W. Nijenhuis, 'De tolerantiegedachte bij Calvijn', *ibidem*, 27.

122. Sebastiaan Castellio (1515-1563), voormalig leerling en collega van Calvijn. De terechtstelling van Servet bracht hem op het thema van verdraagzaamheid. In zijn geschriften zou hij zich laten kennen als een van de belangrijkste verdedigers van de religieuze vrijheid. Zie H. Kamen, *Groeiende verdraagzaamheid. Europa in de 16e en 17e eeuw* (Hilversum-Amsterdam, 1967) 77-81.

123. Theodorus Beza (1519-1605), opvolger van Calvijn in Genève. In 1554 publiceerde hij zijn *De haereticis a civili magistratu puniendis*, een systematische aanval op de leer van de verdraagzaamheid, *ibidem*, 80.

124. Mesnard, *Essor de la philosophie politique*, 314-315.

125. Cf. G. Schnürer, *De Katholieke Kerk en de beschaving tijdens de Barok* (Haarlem, 1951) 326.

Niemand derhalve, behalve de Erasmiënen wilde destijds van verdraagzaamheid iets weten.

Met betrekking tot de brandende kwestie van de bestraffing der ketters nam Lipsius in zijn *Politica* op grond van het zelfverdedigingsrecht van de Staat een streng doch genuanceerd standpunt in¹²⁶. Volgens hem werd de veiligheid van de Staat door onruststokers bedreigd waardoor juist de godsdienstvrijheid het grootste gevaar liep; deze ketters mochten derhalve worden gestraft¹²⁷. Essentieel is dus het onderscheid dat Lipsius maakte tussen de ketters die de openbare rust verstoren en de gelovigen die er een andere overtuiging op nahouden. Een afwijkende geloofsbelijdenis was voor hem geen geldende reden tot vervolging. Uit het feit dat Lipsius eerst de staatsorde wilde verzekeren en daarna de godsdienstvrijheid, volgt natuurlijk niet dat hij deze vrijheid vreesde als een gevaar voor de religie¹²⁸. Het ging er om dat de vorst zorgde voor een gunstig en rustig klimaat dat de ontplooiing van de godsdienst mogelijk maakte. Hem werd nochtans geen inmengingsrecht in de Kerk toegestaan¹²⁹. Lipsius verlangde naar vrede als vrucht van de goede verstandhouding onder de verschillende confessies. Dat God de mensen heil bringe, geen rampen, dat Hij een eind make aan het geweld, had hij in een openhartig slotgebed van het vijfde boek van zijn *Politica* geschreven¹³⁰.

Te Leiden gaf Lipsius in zijn *De Constantia* de weg naar dit wederzijds begrip aan; daarom werd de vorst het gevoel voor maat aangeprezen¹³¹. In zijn denken valt deze constante bezorgdheid over de helse en bijna ongeneeslijke kwaal van de onverdraagzaamheid sterk op. Eerlijk en langs rationele wegen zocht hij naar een oplossing voor hét probleem van zijn tijd: de feitelijkheid van de intolerantie. 'Ik heb naar troostmiddelen gezocht voor de kwalen van de gemeenschap', schreef hij in zijn inleidend woord tot de lezer. Niet zonder een zekere zelfingenomenheid vervolgde hij: 'Wie heeft het vóór mij gedaan?'¹³². In een tijd, rijk aan twisten, subtiliteiten en strijd, in een eeuw van onbegrip, heeft men niets meer bereikt dan met de Socrates van Aristophanes op de wolken te wandelen¹³³. Temidden van

126. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 47 b: 'Violatarum religionum aliubi atque aliubi diversa poena est, sed ubique aliqua. Clementiae non hic locus. 'Ure, seca, ut membrorum potius ali-quod, quam totum corpus intereat', cf. L. A. Seneca, *De beneficiis*, 3,6; M. T. Cicero, *In Antonium Philippica octava*, 15. In 1590, in zijn *De una Religione*, heeft Lipsius de vlijmende scherpte der uitdrukking betreurd: 'O verba nata in turbas! periissent illa, et calamus, cum scripsi. Et tamen ratione si diiudicamus, quid peccant? A veteris medicinae ritu sumptus sermo, qui in ulcere aut vulnere secabant, et deinde sistendo sanguini urebant'; Lipsius, *De una Religione*, 164a.

127. *Ibidem*, 153 b.

128. H. Bongers, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert* (Arnhem, 1954) 27.

129. Lipsius, *De una Religione*, 155 b.

130. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, 106b.

131. Lipsius, *De Constantia, Opera Omnia*, IV, 416a.

132. *Ibidem*, 371.

133. *Ibidem*, 368, cf. Aristophanes, *Nubes*, 225.

zoveel gewelddadigheid moet de mens naar nieuwe uitwegen zoeken. Twee mogelijkheden worden hem geboden: de stoïcijnse levenswijze of de levenswandel van de christenen, die steun zoeken in de openbaring. Beide houdingen zijn waardevol maar moeten volgens Lipsius worden gecombineerd: de heidense filosofie moet aan de geopenbaarde waarheid worden gekoppeld¹³⁴. Hij zocht derhalve naar een ruime consensus die verzoening tussen de uiteenlopende confessionele meningen kon bevorderen. In de *Politica* en de *Ad libros politicorum breves notae* tekende zijn irenisme zich nog scherper af. De vorsten gaf hij de raad menslievendheid en toegevendheid te betrachten. In geen enkel geval mochten zij gehoor geven aan onruststokers die maar niet verzadigd raken van het bloedvergieten van onschuldige slachtoffers en de vorsten aansporen tot wreedaardige bestraffing en ongenadige oordeelvelling¹³⁵.

Ook in de latere jaren blijft het irenisme Lipsius' hartewens. In zijn laatste werk over de staatkunde, de *Monita et exempla politica*, vraagt hij met aandrang aan de vorst, zich aan de zachtmoedigheid te spiegelen en zodanig begrip voor zijn onderdanen op te brengen dat hij, waar nodig de wet met mildheid weet te interpreteren¹³⁶. Zachtmoedigheid en vergevensgezindheid sieren de vader van de gemeenschap¹³⁷. In Lipsius' laatste levensjaren valt een duidelijke ontwikkeling in zijn irenisme op: de noodzaak van toegevendheid en van begrip voor de andersgezinden evolueert merkbaar tot de ethische imperatief van de barmhartigheid¹³⁸. Het irenisme dezer jaren is derhalve christelijker gekleurd. Al blijft hij nog immer steun bij de Stoïcijnen zoeken, hij leunt steeds meer bij de openbaring aan¹³⁹. Ondanks deze onmiskenbare terugkeer tot het orthodoxe katholicisme¹⁴⁰, bleef

134. *Ibidem*.

135. J. Lipsius, *politicorum ... libri VI*, 116a: 'Sed ante omnia Clementiae vestigiis tu adhaere. Neque audies 'importunissima genera hominum, qui tot miserorum civium sanguine satiari nequiverunt. Qui te ad crudeles poenas, aut acerba iudicia invocant', cf. C. Sallustius, *Epistola Ia ad Caesarem*, 4; *Epistola Iia ad Caesarem*, 6.

136. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 245b.

137. *Ibidem*.

138. Lipsius, *Manuductio*, 519a: 'Augustinus': Misericordiam, Stoicorum est, solere culpae: sed longe melius et humanius, et piorum sensibus accomodatius Cicero, in Caesaris laude, locutus est, ubi ait: 'Nulla de virtutibus tuis nee admirabilior, nec gratior misericordia est'. Cf. A. Augustinus, *De civitate Dei*, IX, 5; M. T. Cicero, *Pro Marcello*, 4.

139. *Ibidem*, 453 b.

140. In 1604 liet Lipsius de *Diva Virgo Hallensis* verschijnen en het jaar daarop de *Diva Siche-miensis sive Aspricollis*. 'De gruwel van den Roomschen eeredienst in het oog der Protestanten, de mirakel-verering, vond in Lipsius een devoot aanhanger', in Oberman, 'Van Leiden naar Leuven', 288. Deze devotieboeken schreef hij op verzoek van de jezuïet Olivier Manare (ca. 1523-1614), raadsman van de Aartschertogen, cf. Burman, *Sylloge*, II, 160, nr. 833; *ibidem*, 162, nr. 834. Albertus en Isabella hadden immers een bijzondere verering voor de bedevaartplaatsen, Halle en Scherpenheuvel, cf. J. Lipsius, *Diva Virgo Hallensis, Opera Omnia*, III, 716b; *Diva Siche-miensis, ibidem*, 723.

Lipsius én in zijn werken over de staatkunde én in zijn filosofische boeken zijn irenistisch standpunt uitdragen en handhaafde hij zijn mening dat de 'bonae litterae' als middel tot verzoening fungeren konden. Steeds weer stelde hij dat deze alom de belangstelling deden herleven voor de klassieke schrijvers in het bijzonder voor de Stoïcijnen, die een redelijk humanisme verdedigden¹⁴¹ en derhalve eerbied voor de persoon. Dit teruggrijpen naar de literaire nalatenschap der heidense schrijvers vergde echter allerminst het opgeven van de christelijke beginselen. Integendeel, het erfdeel van de Oudheid vormde voor Lipsius het uitgangspunt voor de ontwikkeling van een verruimd en vernieuwd christendom dat met een te strak dogmatisme wilde breken. De wijsheid der oude schrijvers moest leiden tot een verjongde levensbeschouwing die aanvaardbaar zou zijn voor de humanisten zowel in het kamp van de Reformatie als in dat van de Contrareformatie, omdat beiden besloten hadden af te zien van theologische twistvragen. Dat Lipsius met de publicatie van op het eerste gezicht louter cultuurhistorische werken tevens zijn irenische visie wilde verbreiden, blijkt duidelijk uit de opdracht¹⁴² van één zijner laatste werken, *De Vesta et Vestalibus syntagma*¹⁴³.

Zijn terugkeer tot de roomsen impliceerde dus geen onvoorwaardelijke aanvaarding van de confessionele stellingen¹⁴⁴; hij betekende noch het afzweren van een groots verleden noch het verloochenen van zijn oude verlangen om partijen die zo sterk verschillende geloofsovertuigingen aanhingen, te leren elkaar beter te begrijpen en in eendracht samen te leven. Spijts de evolutie van zijn ideeënwereld, die hem duidelijk tot een roomse geloofsbelijdenis bracht, bleef Lipsius steeds aan zijn oorspronkelijke visie vasthouden. Steeds heeft hij, naar het voorbeeld van Erasmus, onverdroten en onverminderd willen bijdragen tot de hereniging van de tragisch verscheurde christenheid. Hij heeft de strijd ter verdediging van de intellectuele vrijheid gestreden tegen degenen die een vernieuwing van de geest door terugkeer tot de bronnen afkeurden, tegen hen die de gebondenheid verkozen boven de vrijheid des geestes, tegen degenen tenslotte die geweld en onbegrip stelden boven toegevendheid en begrip voor de andersgezinden. Te Leuven, waar hij zijn academische vorming had gekregen en zijn laatste levensjaren met liefde wijdde aan

141. M. van Straaten, *Kerngedachten van de Stoa* (Roermond, 1969) 15.

142. Hij droeg het werk op aan Mathias Hovius, aartsbisschop van Mechelen, met het kenschetsend slotgebed: 'Neque semper profecto hae procellae, et erit tempus, quo 'redeat Concordia, Virtus, cumque Fide Pietas alta cervice vegetur'. Deus cito donet ...'; Lipsius, *De Vesta et Vestalibus syntagma, Opera Omnia*, III, 600, cf. C. Claudianus, *In Rufinum*, I, 53.

143. Lipsius, *De Vesta et Vestalibus syntagma*, 599-600: 'Non te movebit, quod multa, imo pleraque ista, priscae litteraturae sint: ne cense, optime Antistes, alienam a Christianis usibus: imo ornamentum, imo adiumentum haec talia germanae Pietatis. Vides Graecos Latinosque illos religionis nostrae Duces aut signiferos? Plerique omnes hac doctrina non insigniti tantum, sed insignes fuere'.

144. A. Rasz, *Die Convertiten seit der Reformation nach ihrem Leben und aus ihren Schriften dargestellt, von 1590-1601* (Freiburg im Breisgau, 1866) 162.

de opleiding van de hem toevertrouwde jeugd, bleef Lipsius zich inzetten voor een verruimd en vernieuwd christendom naar de maatstaf van de vroeg-christelijke gemeente. Onversaagd bleef hij zijn levensoptie gestand. Na zijn verblijf te Leiden was het vanuit Leuven dat hij de Nederlanden met een ontzaglijk cultuurpatrimonium heeft verrijkt en Europa heeft gewezen op de dringende noodzaak van religieuze en politieke verzoening.